

Riho Saard

Kristluse jälgedes

Globaalkristluse ajalugu
selle algusest tänapäevani

Toimetaja Toomas Schvak
Korrektor Piret Ruustal
Kujundaja Jan Garshnek
Küljendaja Erje Hakman
Kaardid Rein Kask

Ekskursside autorid: Andres Andresen, Liina Kilemit, Krista Kodres,
Alar Laats, Jaan Lahe, Mikko Malkavaara, Toivo Pilli, Anneli Randla,
Tarmo Toom

© Autorid ja kirjastus Argo, 2026

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9908-61-006-1

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

EESSÕNA	13
ABIKS LUGEJALE	15
KASUTATUD LÜHENDID	18
HILISANTIIK (u 50–400)	21
Algkristluse sünn keisririigi ajajärgul	22
Messiaanlikust Jeesuse liikumisest mitmenäolise algkristluseni	22
Tekstilise ja ajaloolise Jeesuse allikad	26
Inimene Jeesus, naisest sündinu	29
Jeesus ja Ristija Johannes	36
Jeesuse liikumine ja juutluse usulised „parteid“	38
Esimesed kristliku identiteediga keskused	39
Juutlusevastatus ja kommunikatsiooni katkemine	41
„Apostlikest isadest“ konstantiinliku pöördeni	45
Varakiriklikud ametihierarhiad	45
Kirik ja impeerium	51
Konstantiinlik pööre	65
Constantinus Suur ja Milano kokkulepe 313	65
Nikaia kirikukogu ja ariaanluse tõrjumine	68
Tsesaropapism	71
Paganluse kui „klassi“ likvideerimine	72
Kalendri ristiusustamine	77
Varakristlik kaanon	80
Ekskurss: <i>Gnostitsism</i>	83
Kristliku teoloogia loomine	92
Donatistid ja pelagiaanid – väljakutse Rooma kiriku ühtsusele	106

<i>Ekskurss: Aurelius Augustinus</i>	113
Askeetlus	117
Rooma primaat ja paavstlus	126
VARAKESKAEG (400–1000)	129
Bütsants: kristliku impeeriumi loomine Ida-Rooma riigis	130
Ida-Rooma keiser Justinianus Suur ja usulised teisitimõtledjad	130
<i>Ekskurss: Orientaalsed kirikud</i>	134
Ikonoklastiline tüli	139
Bütsantsi misjon	145
Islam ja Bütsantsi kristlus	150
Kristliku impeeriumi loomine läänes	158
Germaanlaste ristiusustamine	158
Briti ja iiri-keldi kirik	161
Gregorius Suur ja anglosakside kirik	163
Karl Suure <i>Imperium Christianum</i>	167
KÕRGKESKAEG (950–1350)	173
Reformidest reformpaavstluseni	174
Cluny liikumine	174
Kirik Itaalias ja Saksamaal	177
Kirik Inglismaal	182
Kirik Skandinaavias	184
Paavstlus – euroopalik vägevus	187
Suur kirikulõhe	189
Investituur	190
Gregorius VII	191
<i>Ekskurss: Euroopa keskaja sakraalarhitektuur</i>	195
Ristisõjad	199
Vagadusliikumised ja vennaskonnad	207
Tsistertsilased	207
Apostellik ühiselu ja <i>devotio moderna</i>	208
Katarid	209
Valdeslus	210
Franciscus ja frantsisklased	213
Dominicus ja dominiiklased	219
Frantsisklaste ja dominiiklaste misjon	221
Juutide ja katoliiklaste dispuudid	224
Skolastika	228
Berengari vaidlus armulaua elementidest	229
Canterbury Anselm	230

Pierre Abélard	231
Clairvaux' Bernard	233
Saint-Victori Hugo ja Gratianuse dekreedid	233
Petrus Lombarduse sententsid	234
Aquino Thomas	236
Johannes Duns Scotus	237
HILISKESKAEG (1300–1517)	239
Paavstlikust maailmavõimust katoliikliku kuningavõimuni	240
Kõrgkeskaja pärand, kirik ja ühiskond	240
„Kiriku Paabeli-vangistus“ ehk Avignoni paavstid	244
Kontsiliarism ja rahvuskirikud	248
Müstika ja ilmikvagadus	255
Müstika	255
Begiinid	265
Rahvakatoliiklik vagadus	267
Renessanss	274
Renessansipaavstid	275
Renessansihumanism	279
VARAUUSAEG (1500–1800)	283
Läänekiriku kriis. Reformatsioon (1517–1560)	284
Martin Luther ja Saksa reformatsioon	284
Zürichi reformatsioon	298
<i>Ekskurss: Anabaptistid</i>	300
Pragmaatilised protestandid: reformatsiooni mõju kultuurile	310
<i>Ekskurss: Luterlik kirikukunst</i>	313
Jean Calvin ja Šveitsi reformatsioon	318
Inglismaa kirikureform ja anglikaani kirik	321
Konfessionalism (1560–1690)	328
Roomakatoliku konfessionalism	330
<i>Ekskurss: Idakatoliku kirikud</i>	352
Luterlik ortodoksia	357
Vestfaali rahu – konfessionalismiperioodi lõpp	362
Konfessionalism ja isevalitsus Prantsusmaal	367
<i>Ekskurss: Territoriaalkirikud</i>	374
Kalvinistlik teokraatia Inglismaal	377
Individualismi läbimurre (u 1650 – 1800)	388
Maailmapildi muutus, konfessionalismi lagunemine	388
Pietism	392
Protestantlus ja Uus Maailm	406

Valgustus ja valgustusteoloogia	411
Katoliku kirik Prantsusmaal	415
Õigeusklik Venemaa	421
<i>Ekskurs: Vene vanausulised</i>	423
UUSAEG (19. SAJAND)	431
Roomakatoliikluse tõus	432
Konkordaat Napoleoniga	432
Ultramontanism ja Vatikani I kirikukogu	434
Katoliiklus Ladina-Ameerikas	438
Euroopa kultuurprotestantlus	441
Ajaloolis-kriitiline meetod	443
David Friedrich Strauss	444
Bruno Bauer ja Ludwig Feuerbach	445
Adolf von Harnack ja apostoolikumitüli	447
Liberalism Skandinaavias	448
Kirik Inglismaal	450
Maailmalõpu ootajad, unelejad-utopistid	452
Ameerika uusprotestantluse süüd	455
Teoloogilised alused	455
Baptism	457
Adventism	460
Jehoova tunnistajad	462
Mormoonid	463
Positiivse mõtlemise ja eduteoloogia voolud	465
Nelipühilus	467
Uusprotestantlik evangelikalism	470
Fundamentalism	473
Loodusteaduste ja ühiskonnateooriate väljakutse	476
Darvinism ja kirik	476
Kristlik sotsialism	479
Kolmas Maailm ja protestantlik misjon	483
Misjoniseltsid	483
Gröönimaa	484
Aafrika	485
India	486
Hiina	489
Jaapan	491
Korea	492
Okeania	493

UUSIM AEG (20.–21. SAJAND): MODERNISMI, TOTALITARISMI JA SEKULARISMI VÄLJAKUTSE	495
Oikumeeniline liikumine – vastastikune tunnustamine	496
Kristlus totalitaarsete ideoloogiate surve all	503
Saksa kirikuvõitlus ja juudiküsimus	503
Vene õigeusu kirik enamlaste võimu all	509
Stalinistlik Vatikani-vastane panortodoksia	512
Kristlus külma sõja aegses Nõukogude Liidus	514
Progressiivne teoloogia	517
Tuhandeaastane Vene õigeusu kirik	518
Kirikute Maailmanõukogu	520
Ameerika Ühendriigid – evangelikaalse kristlaskonna selgroog	524
Ühendriikide kultuurisõjad	527
Roomakatoliku kirik ja Vatikani II kirikukogu	531
Roomakatoliiklus pärast Vatikani II kirikukogu	537
Lõunapoolkera kristlus	546
Katoliiklus Ladina-Ameerikas	546
Kristlus Aafrikas	551
Kirikud Aasias	556
<i>Ekskurs: India kirikud ja kastid</i>	557
LÕPPSÕNA – KRISTLUS TÄNA JA HOMME	569
<i>Ekskurs: Kristluse käekäik 21. sajandi alguse Eestis</i>	573
BIBLIOGRAAFIA	579
REGISTER	587

eesti
raamat ja
kirjakeel

EESSÕNA

Kogu elu kristluse uurimisele pühendanud Jaroslav Pelikan (1923–2006) on oma karjäärist mõtiskledes rääkinud elukestvast protsessist, kuidas, vastamaks küsimusele, kas ligi 2000-aastasest ajaloost võib ühe inimese jooksul saada mingisugusegi arvestamisväärse ettekujutuse, tuli tal alustada vara, et jõuaks paljude autorite abil tutvuda kristluse ajaloo eri perioodidega, ja ikkagi pidi ta lõpuks tunnistama oma jätkuvat teadmatust. Nii on ka käesoleva sünopsise koostajaga, kelle puhul „vara“ alustamine tähendab teadlikku suhestumist kristluse temaga alates 1970. aastatest.

Mis on kristlik evangeelium ja milline on selle õige tõlgendus, misugune kristlus on õige ja kuidas täpselt on kulgenud selle ajalugu – nii on raamatu koostajalt korduvalt küsitud. Kuigi vastamine nii sõnastatule ei ole kristluse ajaloo ülesanne, tuleb ometi teada, kuidas on eri ajastute kristlased kristlust loonud, mõistnud ja elanud.

Algusest peale on olnud selge, et ühes raamatus ei ole võimalik mitmenäolise kristluse arengu kõigist aspektidest võrdselt süvitsi kirjutada. Teisalt on seda iidset materjali, mida vaadata ja millesse tasuks kindlasti süüvida, rohkem, kui keskmisel lugejal selleks minuteid jagub.

2013. aastal ilmunud „Kristluse ajalugu“ oli esimene eestikeelne globaalkristluse ülevaade ja selle nüüdsed uusversiooni ei saa enam nimetada väikeste täiendustega kordustrukiks, sest käsikirja on kaasajastatud uute uurimuste ulatusliku läbitöötamisega ning raamat ilmub koostöös üheksa kaasautoriga (Andres Andresen, Liina Kilemit, Krista Kodres, Alar Laats, Jaan Lahe, Mikko Malkavaara, Toivo Pilli, Anneli Randla, Tarmo Toom), kelle temaatilised sissevaated on paigutatud peatükkidesse ekskurssidena.

Teos ei ole haridus- ja teadusministeeriumi tellitud kõrgkooliõpik, kuid koostaja leiab, et seda saab soovi korral siiski kasutada kõrgkoolides

eestikeelse õppekirjandusena, mistõttu on vanu keeli õppivate tudengite jaoks tekstis säilitatud algkeelseid termineid, aga ka teoste originaalpealkirju. Uue Testamendi tekstide tsiteerimisel on kasutatud 1989. aasta väljaannet „Uus Testament ja Psalmid“, kreeka- ja ladinakeelsete vastete puhul Nestle-Alandi „Novum Testamentum Graece et Latine“ 1984. aasta väljaannet. Vana Testamendi tsitaadid pärinevad Eesti Piibliseltsi 1997. aasta piiblitõlkest. Tsitaatidele on lisatud joonealused viited, kuid muus osas on neist loobutud.

Teost võiks käsitleda pika loenguna, millega mõtlen tänulikult oma õpilastele, kes on mind aastate jooksul küsimuste ja arutlustega inspireerinud. Tänutundes mõtlen ka kõigile oma õpetajatele ning neilt saadud õppetundidele kristluse olemusest ja ajaloo, olgu see siis teada ja selge või teadmata ja hägune.

AUTOR

ABIKS LUGEJALE

Nii nagu ajaloo teostes ikka, eriti sellistes, mis hõlmavad enam kui 2000-aastast ajavahemikku ja käsitlevad lisaks sündmuste kronoloogilisele esitusele arvestataval määral ka mõttelugu, tuleb lugejal silmitsi seista arvukate isiku- ja kohanimede, aastaarvude, teoste pealkirjade ja erialaterminite ning nende võõrkeelsete vastetega. Selles rägastikus toimetuleku hõlbustamiseks ja siinses teoses kasutatud põhimõtete selgitamiseks ongi kirjutatud see saatesõna.

Teoses esinevad isikunimed, eriti antiik- ja keskaegsed nimed ning monarhide, paavstide ja patriarhide nimed on võimalusel esitatud kujul, nagu neid eesti akadeemilises keeleruumis traditsiooniliselt on kasutatud. Kesk- ja varauusaja Lääne- ja Kesk-Euroopa vähemtuntud isikute puhul on kasutatud enamasti eesnimede ladinapäraseid vorme, võttes arvesse, et ladina keel oli läänekristliku kultuuriruumi *lingua franca*. Kuna toonased vaimulikud ja õpetlased ületasid sageli riigipiire ja nende etnilist päritolugi on kohati keeruline kindlaks teha, on ladina vormide kasutamine kõige neutraalsem valik. Selles osas on teoses siiski paratamatult palju ebaühtlust, sest ka eesti traditsioon on esitanud samasse ajastusse ja keeleruumi kuuluvaid nimesid väga erinevalt, paljusid neist pole aga siinses kirjavaras varem mainitudki. Araabia nimed on esitatud võimaluse ja oskuste piires täieliku diakriitikaga arabia latinisatsioonis, heebrea nimekuju aluseks on Tartu Ülikooli usuteaduskonna heebrea transliteratsioon populaarteaduslikele väljaannetele. Kohanimed on teoses antud reeglina ajaloolisel kujul, kuid esmamainimisel on sulgudes lisatud ka nüüdisaegne või enam tuntud nimekuju.

Isikunimede registri kasutamisel tasub silmas pida, et arvukad antiik-, kesk- ja varauusaegsed isikud, keda tuntakse peamiselt eesnime ja nende päritolu- või tegevuskoha järgi, on registrisse kantud alati

eesnime järgi (nt Eusebios Caesareast, mitte Caesarea Eusebios). Sama puudutab isikutele antud hüüd- ja liignimesid – ka need isikud on lisatud registrisse eesnime järgi (nt Gennadios Scholarios, mitte Scholarios, Gennadios), v.a juhul, kui vastavat nime on aja jooksul hakatud tõlgendada perenimena. Sel juhul leiab isiku registrist tema liignime järgi (nt Abélard, Pierre; Torquemada, Tomás de). Araabia ja heebrea nimede puhul, mis koosnevad ees- ja isanimest, on isikud järjestatud samuti eesnime järgi, v.a juhul, kui isik ongi tuntud primaarselt isanime järgi (nt Ibn Sinā). Araabia nimede puhul on järjestamisel arvestamata jäetud nime juurde kuuluv määrav artikkel (nt at-Tabarī on järjestatud T-tähe alla). Kui isik on enam-vähem võrdselt tuntud mitme nimega ja teoses on neid mainitud, on registris kõigilt paralleelkujudelt tehtud äraviide autori või toimetaja eelistuse saanud nimekujule. Kui nimed on kirjapildilt väga lähedased, on paralleelkuju antud põhikuju järel sulgudes. Mitme sarnase nimega, aga ka vaid ühe nime all tuntud isikute puhul on sulgudes antud ka nende amet või eluala.

Teoste pealkirjad on valdavas osas tõlgitud eesti keelde, andes eesti keelse nime lugemise hõlbustamiseks esikohal. Erandiks on teosed, mille pealkiri on selle mainimisele eelnevas tekstis vabas vormis lahti kirjutatud, samuti teosed, millel tekstis pikemalt ei peatuta või mille puhul traditsiooniliselt ei ole tekstides eesti vasteid ära toodud, nt paavstide bullad. Sel juhul on ka siinses teoses antud vaid originaalpealkiri. Kõik teoste pealkirjad (v.a Piibli raamatud ja perioodika, mille puhul jutumärke traditsiooniliselt ei kasutata) on esitatud jutumärkides, käsikirjade, õigusaktide ja enim levinud piiblitõlgete võõrkeelsed nimetused läbivalt kursiivis ja jutumärkideta. Teoste pealkirjade puhul on kursiivi kasutatud sulgudes ja joone all leiduvates kirjandusviidetes. Bibliograafia on koostatud valikbibliograafiana ja paigutatud teose lõppu, eraldi on esitatud kirjandus iga ekskursi ja põhiteksti kohta,

Võimalusel on kõigi isikute puhul ära toodud nende eluaastad, valitsejate, paavstide ja patriarhide puhul on eelistatud sageli valitsemisaastaid. Eri tüüpi ajavahemike eristamiseks isikunimede juures on eluaastad esitatud tavalistes sulgudes ja ametiajad nurksulgudes. Kui isikut on teoses juba korra mainitud, siis elu- või valitsemisaastaid on taasmainimisel korratud vaid juhul, kui see on oluline ajalise konteksti välja toomiseks.

Erialaterminoloogias on arvestatud uuema eestikeelse erialakirjanduse ja üldtunnustatud teatmeteostega, sh Sõnaveebi vahendusel kättesaadava kristluse sõnastikuga. Kõik terminid ja ka teoste pealkirjad muudest kui ladina kirja kasutatavatest keeltest on latiniseeritud, s.t araa-

bia-, heebrea-, hiina-, kreeka-, sanskriti-, vene- jm keelsed sõnad on esitatud ainult ladina kirjas. Kuna tegemist ei ole teaduskirjandusega ega kitsalt ülikooli õppematerjaliga, on silmas peetud, et võimalikult lai lugejaskond oleks suuteline raamatus kirjapandut lugema ja mõistma. Teoses kasutatud lühendid, sh keelte ja Piibli raamatute lühendid leiab lühendite loendist.

Head ja harivat lugemist!

TOIMETAJA

KASUTATUD LÜHENDID

1Kn	–	1. kuningate raamat
1Kr	–	1. kiri korintlastele
1Ms	–	1. Moosese raamat
1Pt	–	1. Peetruse kiri
1Tm	–	1. kiri Timoteosele
1Ts	–	1. kiri tessalooniklastele
2Kr	–	2. kiri korintlastele
3Jh	–	3. Johannese kiri
Ap	–	Apostlite tegude raamat
ar	–	araabia keel
ed, eds	–	<i>editor, editors</i>
Ef	–	Kiri efeslastele
Fil	–	Filippose evangeelium
Fl	–	Kiri filiplastele
Gl	–	Kiri galaatlastele
Hb	–	Kiri heebrealastele
hbr	–	heebrea keel
hisp	–	hispaania keel
hn	–	hiina keel
Ho	–	Hoosea raamat
holl	–	hollandi keel
Hs	–	Hesekieli raamat
Ilm	–	Johannese ilmutusraamat
ingl	–	inglise keel
it	–	itaalia keel
Jh	–	Johannese evangeelium
Jl	–	Joeli raamat
Jn	–	Joona raamat
Js	–	Jesaja raamat
Km	–	Kohtumõistjate raamat

KMN	–	Kirikute Maailmanõukogu
komm	–	kommenteerija
koost	–	koostaja
Lk	–	Luuka evangeelium
Mi	–	Miika raamat
Mk	–	Markuse evangeelium
Mt	–	Matteuse evangeelium
NLKP	–	Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei
NSDAP	–	<i>Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei</i>
oks	–	oksitaani keel
port	–	portugali keel
pr	–	prantsuse keel
Ps	–	Psalmid
QS	–	Kogukonnareegel (Qumrani tekst)
Rm	–	Kiri roomlastele
rts	–	rootsi keel
sks	–	saksa keel
sm	–	soome keel
snd	–	sündinud
srn	–	surnud
tlk	–	tõlkija
toim	–	toimetaja
Tn	–	Taanieli raamat
ung	–	ungari keel
vn	–	vene keel
WA	–	<i>World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches</i>

Hilisantiik
(u 50–400)

ALGKRISTLUSE SÜND KEISRIRIIGI AJAJÄRGUL

Messiaanlikust Jeesuse liikumisest mitmenäolise algkristluseni

Rooma keisririigi ajajärgul sündinud algkristluse¹ aega loetakse kokkuleppeliselt 1. sajandi keskelt kristlaste ja juutide vahelise õpetusliku kommunikatsiooni täieliku katkemiseni pärast Simon bar Kohba Rooma-vastast ülestõusu (132–135).

Osaliselt sama ajastut hõlmav termin „apostlite aeg“ pärineb Caesarea piiskopilt Eusebioselt (u 260–340) ja selle all mõistetakse kokkuleppeliselt esimest algkristlaste põlvkonda.² Apostlite aega käsitlevateks allikateks on Pauluse kirjad aastatest 49–60 (1. kiri tessalooniklastele, kaks kirja korintlastele, kirjad galaatlastele, roomlastele, filiplastele ja Filemonile), sünoptilised evangeeliumid aastatest 66–90 (Matteuse, Markuse, Luuka) ja ennekõike Pauluse tegevust õigustava apologetilise kallakuga, Luukale omistatud ja ajavahemikus 73–120 kirjutatud Apostlite teod, mille vahendusel saab ettekujutuse Väike-Aasia hellenistunud juudikristlaste ja paganakristlaste algkogudustest 50. aastatel. Seejuures tuleb arvestada tõsiasjaga, et meie kasutuses ei ole ühtegi originaalteksti

¹ Valgustusaegses (u 1770) saksakeelses kirjanduses kasutusele tulnud *Urchristentum* (‘ürgkristlus’, ‘algkristlus’) vastandus kiriklikule ajajärgule ja tähistas nn originaalse kristluse perioodi, mis oli väidetavalt vaba hilisematest võõrandumistest. Selle hinnangulisuse (allakäik) tõttu eelistatakse kasutada sünonüümina mõistet *Frühchristentum* (ingl *early Christianity*, ‘varakristlus’). Ajaperioodi tagasiulatuva laiendamise juutide messiaanliku Jeesuse liikumiseni ei ole sisuliselt õige.

² Kokkuleppeliselt lõpetab apostlite aja apostel Johannese arvatav surm vahetult enne esimese sajandi lõppu. Tõenäoliselt Süürias tundmatu autori poolt koostatud ja väidetavalt 12 apostli õpetusi sisaldava teose „Õpetus“ („Didachē“, u 90–130, leitud 1873, avaldatud 1883) mõjul püsis apostolaat, küll mitte ameti, vaid teatud funktsioonina kirikus kauem (XI:4), ulatudes ka varakristluse perioodi alguskümnenditesse (aeg 2. sajandist kristluse riigiusuks saamiseni).

ja ettekujutuse algkristlusest oleme saanud läbi mitmekordsete ümberkirjutuste, mille vanimad teadaolevad fragmendid on 2. sajandist, terviklikke või peaaegu terviklikke tekste leidub alles 4.–5. sajandist.

Kuid 30.–40. aastate Jeesus-Messia usuliste kohta, kes ennast veel kristlastena ei identifitseerinud – esimest korda hakati üht osa neist nimetama kristlasteks (kr *christianoí*) hiljemalt 60. aastatel Antiookias (Ap 11:26) –, ei saa Pauluse kirjadest kahjuks mingit teavet. Kõik on pärit hilisemast tekstiainestikust, mis oma ühekülguses kajastab väga kitsast, üksnes kristlaste vaadet.

Suur osa ajaloo müütidest on olnud seotud „alusepanijatega“. Katsed näidata Jeesust kristluse kui ainuõige maailmareligiooni ja sellele iseloomuliku hierarhilise kiriku rajajana (Mt 16:18) ei ole andnud tulemust. Need on eelkõige mõeldud toetama kristlikku kultust ja kuuluvad liturgiliste tekstide žanrissse. Kirik õpetab, et Jeesuse kui Jumala Poja, teda Galileas ja Jeruusalemmas järginud messiaanlike liikumiste, nendest ja teineteisest 1. sajandi keskel Toora tõlgendamise, riituste ja enesemääratluse poolst eristunud juudi³ ning paganakristluse ja neist välja kasvanud varakatoliikliku kiriku vahel on otsene järjepidevus. See spekulatiivne järjepidevusõpetus peab näitama, et taevast hierarhilist süsteemi peegeldav kirikuinstitutsioon põhineb Jumala tahtel.

Saksa teoloog William Wrede (1859–1906) väitis, et hoopis Paulus rajas kristluse. Uues Testamendis figureerivaist tegelaskujudest on Paulus eluloolistelt detailidelt kõige reaalsem isik, kuid esimesed kristlikud riitused (ristimine, armulaud) ei saanud olla tema välja mõeldud. Teoloogia „kaitsepühakuks“ tituleeritud Pauluse õpetuslikud rõhuasetused, iseäranis Jeesuse surma tõlgendamine maailma lunastava lepitushvriina (Rm 3:25; 5:9; 1Kr 11:25), said küll olulisteks helleenistunud juudikristlastele, kuid 2. sajandi kristlus vastas niisugusele narratiivile ainult osaliselt. Need asjaolud muudavad Wrede väite probleemseks. Ja

³ Mõisteid „heebrea kristlane“, „kristlik juut“, „juudi kristlane“ kasutati 16. sajandi piiblikommentaaries ja nendega tähistati ka kristlusesse pöördunud juute, aga ka radikaalse reformatsiooni esindajaid, kes kooskõlas heebrea piibliga võtsid üle juudiusu kombed, nagu näiteks Böömi ja Määri aladel sündinud sabatealaste sekt, kelle vastu kirjutas Martin Luther 1538. aastal traktaadi „Wider die Sabbather“. 18. sajandil huvitus Iiri ratsionalist John Toland (1670–1722) antiiksest juudi kristlusest ja see mõiste esines ka tema teose pealkirjas „Nazarenus: Or, Jewish, Gentile, and Mahometan Christianity“ (1718). Toland ei nõustunud väitega, et juudikristlikud ebionide ja natsareenide liikumised kujutasid endast pärast 70. aastat sündinud kristluse vääraarengut. Vastupidi, nad olid üldse esimesed kristlased. Juudikristlus oli teatud tüüpi juutlus või hilisem judaism. Juudikristlike grupeeringute määratlusest vt James Carleton Paget. „The Definition of the Terms Jewish Christian and Jewish Christianity in the History of Research“. – *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*. Ed O. Skarsaune. Peabody, 2007.

ikkagi peab seejuures toonitama, et seni ei ole suudetud tõendada ka hüpoteesi, mille kohaselt on tänapäevane kristlus kõigis oma tuhandetes vormides otseselt tagasi viidav marginaalse asukoha järgi Naatsareti Jeesuseks kutsutud isikuni.

Algkristluse tervikpildi sumedus johtub allikate vastuolulisusest ja kristluseväliste allikate nappusest. Ajalooline Jeesus ei jätnud inimkonnale ühtegi omakäelist autoriteetset teksti ega eset ja kõik temaga seostatud kohalood ning palverännuobjektid on „leitud” hilisematel sajanditel. Kuulsad on väsimatu abtissi Egeria 380. aastatel Palestiinasse tehtud rännakud eesmärgiga leida üles kõik täpsed kohad. Kõiki neid „kohti” talle muidugi ka näidati.

Evangeeliumitekstid, mis annavad tunnistust eri kultuuri- ja keelekontekstides ümberkontekstualiseeritud suulise pärimuse hulgast tehtud valikutest ja töötlustest, räägivad ühtlasi vastu väitele, et aukartusest tõe ees suutsid „oma silmaga pealt näinud” hoida kõike algupärast mälus muutumatuna. Kirjutatud tekst ei kannu mitte kunagi räägitud lugude kogu tähendust, sest selle käigus läheb kaotsi nii intonatsioon kui ka õige kontekst.

Kristoloogiaks ja marioloogiaks liigituvas hilisemas kiriklikus kirjan-duses domineerib oma rahva päästja (Mt 1:21) Messia (hbr *māšīah*, aramea *mešīhā*) asemel teoloogiline Jumala Poeg koos ihu ja hingega taevasse võetud Jumalasünnitajaga (kr *theotókos*). Mõlema liturgiline austus põhineb transtsendentsusel, mis on küsimus „metafüüsilisest⁴ faktist” ega sõltu empiirilistest allikatest, nende olemasolust, koostajatest ja ajast. Nende puhul tuleb pidada silmas sakraalset kuulutust, sest evangeelium ei sünni ajalooteadusest (Jacob Stephan Jervell. *Den historiske Jesus*, 1962).

Evangeeliumikirjanduse Jeesus ei kasutanud enda kohta Messia kui Iisraeli taavetliku trooni taastaja tiitlit, kuigi Messia ootus oli Juudamaal eriti intensiivne just enne prokuraator Gessius Floruse ajal puhkenud juudi sõda (66–72) ning püsis veel kuni Simon bar Kohba Rooma-vastase ülestõusu mahasurumiseni. Hellenistunud, kreekakeelsetes juudi-diasporaades oli Messia ootus tõenäoliselt tagasihoidlikum, sest Aleksandria juudidiasporaa vajadusest u 3. sajandil e.m.a sündinud

⁴ Mõiste „metafüüsika” tuli filosoofia ajaloos kasutusele Aristotelese teoste varastelt toimetajatelt. Etümoloogiliselt tähendab metafüüsika füüsikale järgnevat teadus-ala (kr *ta metá ta physiká* ‘see, mis järgneb füüsikale’). 19. sajandil sattus filosoofia ja metafüüsika kokkukuuluvus Immanuel Kanti filosoofias tugeva kriitika alla, millest ajendatuna hakati ka luterlikus teoloogias metafüüsikast distantseeruma, sest see oli teoloogiast teinud „füsikoteoloogia” ehk vaatles Jumalat kui looduse objekti ja analüüsis seda loodusteaduslikku keelt kasutades. Jumal oli kõige olemasoleva alg- ja lõpp-põhjus. Kõik klassikalised jumalatõestused olid rajatud ontoloogiat, kosmoloogiat, eetikat, esteetikat ja teoloogiat ühendavale metafüüsikale.

Pentateuhi (Toora) ja järgmistel sajanditel (viimased 1. sajandil m.a.j) lisandunud teiste heebrea tekstide kreekakeelses tõlkes *Septuagintas* on Messia ootusena tõlgendatud kohti vähe.

Jeesuse ristilöömisega jäi nägemata tema usutud ja kuulutatud Jumalariigi teostumine, mis hilisemais teoloogilisis seletusis olevat eksisteerinud üksnes tema isikus. Ettekujutused Messiasist osutusid valeks, kuid ootus jäi püsima nii juutlikule kui ka algkristlikule usule omase Kohtumõistja taastuleku ehk parousia (kr *parousía*) õpetusena (Ap 17:30–31). Pauluse õpetustraditsiooni kajastavates tekstides on need taastuleku jäljed märgatavad (1Tm 6:14) ja tema rajatud Väike-Aasia kogudustes paluti intensiivselt taastulekuga seotud maranata-palvet (1Kr 16:22). Õpetusena päris selle ootuse 7. sajandil ka islami teoloogia, luues Jeesuse kõrvale veel teisegi messiaanliku kuju, *šiiitliku* Mahdi. Kuid islami eshatoloogias (Koraanis Jeesuse teist tulemist otseselt ei mainita, ainult kaudselt suuras 3:46) on taevast laskuv täiskasvanud (ar *kahlan*) Jeesus kohtupäeval üksnes kristlaste vastu tunnistav moslemite Jeesus ja mitte teda oma hukatuseks ebatõeselt uskunud kristlaste Jeesus.

Heidelbergi ülikooli professor Gerd Theissen (snd 1943) tõdeb, et algkristlased lähenesid oma usuobjektile siseringi vaatenurgast. Kõigil neil oli oma usuliseks sõnumiks kujundatud tõlgendus, mis muutus ajas tõlgenduste tõlgenduseks (*A Theory of Primitive Christian Religion*, 1999). Soome piibliteadlase Heikki Räisäneni (1941–2015) elutöök kujunenud algkristluse uurimise kokkuvõtte kohaselt tahtsid erinevad algkristlikud kogukonnad kujutada Jeesust teatud kindlal, teistest erineval viisil. Ühtede jaoks oli ta ennekõike Jumalale meelepärase elu õpetaja (Matteuse evangeelium, Jaakobuse kiri). Teised soovisid kummardasid ja teenisid teda kui surnust ülestõusnut, oma verrega pattude lepitajat, kes on alati ja kõikjal kohal (Pauluse kirjad). Kolmandad nägid temas tõelise elu, inimlikkuse ja jumalaususe ilmutajat (Johannese ja Tooma evangeeliumid, gnostikud) (*The Rise of Christian Beliefs. The Thought World of Early Christians*, 2009).

Tekstidesse talletatud pärimus on siiski erineva vanuse ja iseloomuga. Tuleb arvestada, et antiikaja autorid põimisid omavahel faktid ja fiktsioonid. Jeesus oli eelkõige kuulutatud sõnum. Evangeeliumikirjandus, mille autorite varasem kirjutamiskogemus ja vanus pole kellegi puhul teada, on loodud aastakümneid pärast Jeesusega seostatud sündmusi. Märke Jeesuse soovist saada pärast surma n-ö ärajutustatuks ei ole evangeeliumidest leida. Jäeb mõistatuseks, kuidas 30. eluaastates (võis surnes olla 37-aastane) Jeesus ennast identifitseeris ja millise tõlgendusliku

tähenduse ta ise oma surmale andis, kui ta seda tõenäoliselt ette aimates Jeruusalemma poole rändas.

Tekstilise ja ajaloolise Jeesuse allikad

Algkristlaste usutud ja kuulutatud evangeeliumi sõnum oli „peidus“ kristlaste Vanas Testamendis ehk juutide Tanahis (Moosese viis raamatut ehk Toora, prohvetid ehk *nevi'im*, kirjad ehk *ketuvm*). Kes sõna „evangeelium“ (kr *euangélion*) kasutusele võtsid, pole enam täpselt kindlaks tehtav. Paulus laenas selle mõiste tõenäoliselt Antiookia helleenistunud juudikristlastelt (Randar Tasmuth. *Uue Testamendi kontekstualiseeriv teoloogia. Kristliku usulise mõtte ja praktika süünd*, 2020).

Evangeeliumikirjanduse Jeesus on tekstide kaudu kujundatud tege-lane, kelle sünniloo arhetüübiks olnud Iisaki sünnimüüdis (1Ms 18:1–15; 21:1–7) mängivad olulist rolli inglid ja naised (üks viljatu, teine neitsi), kes rasestuvad oma meeste teadmata. Iisaki ohverdamine on Jeesuse ohvrinarratiivi arhetüüp. Iisak kannab oma õlul põletusohvri puid ja Jeesus risti põikpuud (ld *patibulum*) (vt 1Ms 22; Mk 15:21; Lk 23:26; vrd Jh 19:17, kus erilisel rõhutatakse, et ta kandis seda ise). Hiljem hakati ohverdamise arhetüüpsust nägema ka Jefta tütre ohverdames (Km 11:30–40). Esimene varakristlik viide sellele leidub 3. sajandi „Apostlikes konstitutsioonides“. Arhetüüpsed seosed Kristusega esi-nevad ka Olympose piiskopi Methodiose (250–311) „Sümposionis“ („*Sympósion e perì ágneías*“), Seruga Jakobi (u 451–521) Jefta tütrele pühendatud homiilias ja viimistletuimalt teologiseerituna kirikuisa Maximos Usutunnistaja (580–662) loomingus.

Mõjuvõimsam tõlgendaja Paulus ja hilisemad varakiriku apologeedid koloniseerisid ja tõlgendasid „viieks evangeeliumiks“ kutsutud Jesaja raamatut eesmärgiga muuta see läbinisti kristoloogiliseks. Nad „leidsid“ sellest Jeesus-Messia sündimise (Js 7:14; 9; erandlikult ka sünnikoha Mi 5:1), missiooni (Js 42:1–4; 59:20; 61:1–3), imeteod (Js 35), enesemäärat-luse „mina olen see“ (Js 43:10), sõnumi (Js 6:9–10; 56:7), surma, hauda-paneku ja ülestõusmise (Js 53), maailmamisjoni (Js 52:7; 53:1; 65:1–2), liturgia (Js 6:3) ning juutide paadumuse ja pöördumise (Js 8:14; 10:22–23; 28:16; 29:10; 65:1–2). (Antti Laato. *Who is the Servant of the Lord?: Jewish and Christian Interpretations on Isaiah 53 from Antiquity to the Middle Ages*, 2012).

Kuigi varase evangeeliumi kirjutaja Markuse pärimuslugu kõlvatuist viinamäe rentnikest sisaldas ennustust, et isanda tapetud poeg visatakse viinamäelt välja ja antakse raisaloomadele (Mk 12:8), võtsid algkristlased

oma usu aluseks nende naiste tunnistuse, kes olid „näinud“, kuhu ja kuidas Jeesus maeti. Ennustus tema kolme päeva pärast surnuist ülestõusmisest leiti prohvet Joonas legendist (Jn 2:1) ja Hoosea raamatust (Ho 6:2), ning seda toetas legend Iisakist, kes jäeti elama kolm päeva pärast seda, kui Aabraham oli ta oma südames juba ohverdanud (1Ms 22:4).

Paulus, kes Jeesust ise ei tundnud, kirjutas oma kirjad 20–30 aastat pärast Jeesusega seotud sündmusi. Mingid teadmised võis ta omandada Jeesuse vennalt Jaakobus Nooremalt, keda ta külastas kolm aastat pärast oma ootamatut pöördumist (Gl 1:18–19). Ta teadis, et Jeesusel oli bioloogiline isa (Rm 1:3) ja vennad (1Kr 9:5; Gl 1:19) ning et ta ei sündinud neitsist (kr *parthénos*), nagu tõlkis *Septuaginta* (Js 7:14), vaid naisest (kr *gynaikós*, Gl 4:4). Jeesuse tegevuse eluloolistele faktidele ta tähelepanu ei pööranud. Tema evangeelium oli saadud ilmutusena kolmandas või selle kohal olevas paradisis, teiste ettekujutuste kohaselt seitsmendas taevas (2Kr 12) olevalt Kristuselt (Gl 1:11–12).⁵

Konkreetse isikuga seostamatu, kuid Markuse nime kandev evangeelium kirjutati tõenäoliselt Roomas Peetruse pärimustele toetudes ajavahemikul 66–70. Tolliametnik Matteuse nimega seostatud evangeelium on kirjutatud tõenäoliselt Süürias 80. aasta paiku. Mittejuut Luuka lihvitud evangeelium kirjutati tõenäoliselt Süürias ajavahemikus 70–90. Nii Matteus kui ka Luukas on kasutanud Markuse evangeeliumi ja aastail 50–60 kirjutatud ning 70. aasta paiku lõplikult viimistletud Jeesuse sõnade ja ütluste kreekakeelset, ent kaduma läinud hüpoteetilist *logia*-kogu (tähistatakse Q, Quelle). Mõlemad on kasutanud ka muud pärimust, mida tõendab Markusega kokkulangeva ainese erinev esitamine (nt jüngrite kutsumine). Johannese nimega seotud evangeelium on kirjutatud tõenäoliselt Süürias või Efesosel 1. sajandi lõpul või veelgi hiljem, ajavahemikus 100–120.

Tacitus (u 58 – u 120), Suetonius (u 70 – pärast 122) ja Plinius Noorem (u 62 – u 113) ei tundnud üldse Jeesuse-nimelist isikut, vaid üksnes kristlastelt kuuldud nimesid Khristos, Christus, Chrestus, kelle Juudamaa prefekt Pontius Pilatus [26–36] oli Jeruusalemmas hukanud.

Jeesust ei maini nimeliselt ka millalgi aastate 73–200 vahel kirjutatud Süüria stoik Mara bar Serapion ega ka 170. aasta paiku kristlastest

⁵ Umbes aastal 200 Roomas kasutusel olnud ristimistunnistuse (*Symbolum Romanum*) ja Nikaia usutunnistuse kohaselt astus Kristus üles taevastesse. Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistuse kohaselt astus ta sündides taevastest alla ja maailmast lahkudes üles taevastesse. Usutunnistustes jäeti täpsemalt mainimata, mitmendasse taevasse Kristus lahkus.

kirjutanud satiirik Lukianos (u 120–185). Esimene nimetab hukatud Sokratese ja Pythagorase kõrval juutide (!) hukatud tarka kuningat ja teine, et kristlased kummardasid Palestiinas risti löödut.

Jeruusalemma preestrilt ja ajalooliste tekstide autorilt Flavius Josephuselt (u 37–100) leiab 93/94. aastal ilmunud juudi ajaloost ainult ühe tähelepanu vääriva ülestähenduse („Antiquitates judaicae” 20.9.1), kus mainitakse Toora sätete vastu eksinud Jaakobuse, Kristuseks kutsutud Jeesuse venna kividega hukkamist 61. aastal. Josephus ei maini ristilöömist, vaid et neil olid ühised bioloogilised vanemad (Mt 13:55, 27:56; Lk 24:10; Mk 6:3, 16:1; 1Kr 15:7; Ap 15:13, 21:18; Gl 2:9, 12).

Allikate ülevaate kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et 1. sajandi teisel poolel eksisteeris juba iseseisva kultusliku identiteedi ja kombestikuga Kristus-sekt. Algakristlikel autoritel võis olla rohkem teavet, kui nad on tekstidesse võtnud (vt Lk 1:1–4; Jh 21:25). Sõnade ja sündmuste kirjelduste autentsust ei määra see, kas need sisalduvad algakristlikes kogudustes ettelõetud või hiljem varakiriku kaanonisse võetud tekstides. Viimase kahe sajandi jooksul on piibliteadlastel tulnud tõdeda, et paljusid neist sõnust ei ole põhjust pidada autentseteks ja autentset esineb ka kaanonivälises kirjanduses. Palju on ka pärimuslikust mälust kustutatud. Hilisemate Jeesuse lapsepõlveevangeeliumide abil laiendati varakiriklikul ajal (2. sajandi algusest 5. sajandini) varasemaid teemasid ja toimus tähelepanu avardumine lapselt perekonnale.

Algakristluse uurijad on evangeeliumitekstidele lähenenud ka rituaalset vaatenurgast (Ristija Johannese veeriituse roll Jeesuse liikumises; Pauluse püha õhtusöömaaja seos evangeeliumidega), analüüsinud evangeeliume kui usulis-liturgilis(t)e mälestuspäeva(de) järelpõhjen-dust, aga ka kui teemakirjandust, mis juutliku messiakirjandusena sisaldab Jeruusalemma templikultuse kriitikat ja teoloogilise anti-semitismi temaatikat.

Niisiis tuleb meil eristada ajaloolist Jeesust, tekstilist evangeeliumi-kirjanduse Jeesust, teologiseeritud kristoloogilist Kristust, Koraani Jeesust ja islami teoloogia Jeesust (Ibn Sa’d (u 785–845), at-Tabarī (839–923), al-Mas’ūdī (u 896–956), Ibn Āsākir (1105–1176), Ibn Arabī (1165–1240), Ibn Kathīr (u 1300–1373)).

Ajalooteaduse meetoditega on Jeesuse küsimusega tegeletud ligi 250 aastat ja kirjutatud tööde hulk on hoomamatu (Craig A. Evans, *A Life of Jesus Research. An Annotated Bibliography*, 1996).